

Ελένη Ανδρικού

Δρ. Αρχαιολόγος,

Προϊσταμένη τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΕΦΑΑΝΑΤ

Το έργο για την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων Σουνίου και Βραυρώνας την περίοδο 2007-2013.

ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ Υπουργείου Πολιτισμού εντός του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007 – 2013, υλοποιήθηκαν από την Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Β΄ ΕΠΚΑ) και νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής δύο έργα για την περαιτέρω ανάδειξη των σημαντικών αρχαιολογικών χώρων της ανατολικής Αττικής, του Σουνίου και της Βραυρώνας. Με τον ίδιο σκοπό στο προηγούμενο προγραμματικό πλαίσιο (Γ΄ Κ.Π.Σ. 2000 – 2006) ολοκληρώθηκαν τρία έργα στην περιοχή:

- «Προστασία, έρευνα, συντήρηση και ανάδειξη των αρχαίων μεταλλείων Λαυρίου» με την δημιουργία πρότυπου χώρου για την αρχαία μεταλλουργία στην κοιλάδα της Σούριζας. Το έργο σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε με ευθύνη του αρχαιολόγου Δρ Ευάγγελου Κακαβογιάνη.¹
- «Αναβάθμιση του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρίου», με το οποίο βελτιώθηκαν οι κτηριακές υποδομές, η λειτουργικότητα και οι παρεχόμενες υπηρεσίες στο Μουσείο. Το έργο σχεδιάστηκε από τη συνάδελφο Μαρία Οικονομάκου και εκτελέστηκε από την γράφουσα.²
- «Επανεκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Βραυρώνας», με το οποίο αναβαθμίσθηκαν οι κτηριακές υποδομές και τα εργαστήρια του Μουσείου, επανεκτέθηκαν δε τα ευρήματα από το Ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος σύμφωνα με τις σύγχρονες μουσειολογικές και μουσειογραφικές αντιλήψεις. Υπεύθυνη του έργου ήταν η αρχαιολόγος κ. Ελένη Μεθοδίου.³

1. Βλ. Ε.Χ. Κακαβογιάννης, *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεκριωρημένα. Η οργάνωση της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου από την Αθηναϊκή Δημοκρατία*. Αθήνα 2005.

2. Β. Σκαράκη, «Σύγχρονη Μουσειολογική προσέγγιση στα αναβαθμισμένα μουσεία της ΝΑ. Αττικής», *Πρακτικά ΙΕ΄ ΕΣΝΑ*, 17-20 Οκτωβρίου 2013, Καλύβια Θορικού 2015, 571.

3. Σκαράκη (σημ. 2), 563-571.

Τα έργα της περιόδου 2007 – 2013, «Διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου Σουνίου» και «Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου και συντήρηση της στοάς στο Ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα»,⁴ αποσκοπούσαν να αναδείξουν όλα τα μνημεία μέσα στον κάθε αρχαιολογικό χώρο ως μάρτυρες της ιστορίας και της ζωής της εποχής εκείνης. Δίκτυο διαδρομών καθιστά όλα τα μνημεία προσιτά με ασφάλεια τόσο για τον επισκέπτη, όσο και για τις αρχαιότητες. Επιτρέπει την πρόσβαση σε εμποδιζόμενους ανθρώπους, στους οποίους εκτός από εκείνους με κινητικά προβλήματα πρέπει να περιλάβουμε τους ηλικιωμένους και τους γονείς με μικρά παιδιά. Οι διαδρομές συνδυάζονται με ενημερωτικές πινακίδες σε διάφορα σημεία, ώστε τελικά ο επισκέπτης να αποκομίζει πλήρη εικόνα κατά τρόπο συνοπτικό και εύληπτο ως προς τον χαρακτήρα και την ιστορία του κάθε χώρου, καθώς και την σημασία του για την κοινωνία στην οποία ανήκει. Παράλληλα, εκτελέσθηκαν έργα υποδομής καθώς και συντηρήσεως και προστασίας των μνημείων. Όλες οι επεμβάσεις σχεδιάσθηκαν λαμβάνοντας υπ' όψιν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε χώρου από απόψεως καιρικών συνθηκών και γεωμορφολογίας, ενσωματώνονται στο φυσικό περιβάλλον, είναι πλήρως αναστρέψιμες και απαιτούν περιορισμένες εργασίες συντηρήσεως. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η υλοποίηση των μελετών, οι οποίες συντάχθηκαν από την Β' ΕΠΚΑ⁵ και εγκρίθηκαν με Απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού κατόπιν ομόφωνης γνωμοδοτήσεως του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου.

Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Σουνίου

Οι κίνες του ναού του Ποσειδώνα που απόμειναν μετά την εγκατάλειψη του ιερού να στέκονται στους αιώνες, έκαναν γνωστό το ακρωτήριο του Σουνίου ως

4. Για το έργο του Σουνίου υπεύθυνη του οποίου ήταν η γράφουσα, προσελήφθησαν οι αρχαιολόγοι Γλ. Γκίκα και Θ. Κουρεμπανάς, οι αρχιτέκτονες Χρ. Πινάτσι και Κατ. Πηγιάνη, η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Μ. Τσιτσάνη, η σχεδιάστρια Γ. Χριστοφίδου, καθώς και 20 εργατοτεχνίτες και εργάτες. Στο έργο της Βραυρώνας υπεύθυνες του οποίου ήταν διαδοχικά οι αρχαιολόγοι Β. Σκαράκη και Μ. Στάθη, προσελήφθησαν και εργάστηκαν η αρχαιολόγος Αν. Μπουβή, ο πολιτικός μηχανικός Κων/νος Τουμπακάρης, οι εργατοτεχνίτες Ν. Βασιούλας, Θ. Ανέστη, Β. Δεσίο.

Από το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας στα έργα συμμετείχαν οι εργατοτεχνίτες Γ. Ανδρισάκης, Μ. Τσαγγίδης, Ηλ. Μπατουδάκης, Γ. Παληγιάννης, και ο Ν. Μαστρονικόλας στις τοπογραφικές εργασίες, οι μαρμαροτεχνίτες Α. Τζωρτζινάκης, Ι. Απέργης και Χρ. Χονδρογιάννης, οι συντηρήτριες αρχαιοτήτων Δρ Γ. Μωραΐτου, Δ. Γαρμπής, Ε. Κουνάδη, Λ. Λάμπρου, Ι. Λιάπης, Δ. Μοσκοπούλου Ε. Παπαθωμά, και η σχεδιάστρια Κων/να Δελή. Σημαντική υπήρξε η συμβολή της αρχιτέκτονος Δρ Φωτεινής Καρασάββα, προϊσταμένης του τεχνικού Τμήματος της Εφορείας, καθώς και της τοπογράφου Κων/νας – Ελ. Πορτελιάνου.

5. Οι μελέτες των έργων εκπονήθηκαν όταν στην Β' ΕΠΚΑ προΐστατο η κ. Ιωάννα Τσιριγώτη-Δρακωτού, με εξωτερική σύμβουλο την αρχιτέκτονα δρ. Ε.-Α. Χλέπα.

Καβοκολώνες. Ήδη στον 2ο αι. μ.Χ. το ιερό ήταν εγκαταλελειμμένο και ο περιηγητής Πausanias (I.1) θεώρησε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην θεά Αθηνά. Η αντίληψη αυτή διατηρήθηκε μέχρι τις ανασκαφές στα τέλη του 19ου αρχές του 20ου αι. που έδειξαν ότι ο ναός στο ακρωτήριο ήταν αφιερωμένος στον Ποσειδώνα, ενώ το ιερό της Αθηνάς καταλάμβανε τον παρακείμενο προς ΒΑ λόφο. Συστηματικές ανασκαφές, μετά την πρώτη δοκιμαστική από τον W. Dörpfeld το 1884,⁶ πραγματοποίησε ο Έφορος Αρχαιοτήτων Βαλέριος Στάης (1897-1899, 1906-1909),⁷ αποκαλύπτοντας όχι μόνον το ιερό και το ναό του Ποσειδώνα, αλλά και τα οχυρωματικά τείχη, μέρος του οικισμού που περιέκλειαν, και τους νεωσοίλους. Με τις αποκαλύψεις αυτές διαπιστώθηκε η σημασία της άκρας σουνιάδος για την ασφάλεια και ευημερία του αθηναϊκού κράτους.

Το Σούνιο ήταν ένα από τα παραμεθόρια φρούρια που προστάτευαν την Αττική ελέγχοντας τα περάσματα, όπως ο επίσης παράκιος Ραμνούς στα ΒΑ. Από το φρούριο του Σουνίου ελεγχόταν ο διάπλους των πλοίων προς το Αιγαίο και προς το κεντρικό λιμάνι του Πειραιά, καθώς επίσης και η μεταλλοφόρος περιοχή της Λαυρεωτικής. Ο Θουκυδίδης (VIII.4) ρητώς αναφέρει ότι οι Αθηναίοι τείχισαν το Σούνιο το χειμώνα του 413-412 π.Χ., διαρκούντος του Πελοποννησιακού Πολέμου, για να προστατεύσουν τα σιτοφόρα πλοία. Ωστόσο, η στρατηγική σημασία της θέσεως καθώς και τα διαφορετικά οικοδομικά συστήματα στα επιμέρους τμήματα του τείχους δείχνουν ότι οικοδομήθηκαν ή επεκτάθηκαν σε ποικίλες περιστάσεις από τα αρχαϊκά χρόνια και εξής.

Η ιερότητα της περιοχής ανάγεται τουλάχιστον στα γεωμετρικά χρόνια (9ος αι. π.Χ.). Το Σούνιο αναφέρεται ως *ἱρόν* (ιερόν) από τον Όμηρο (*Οδύσσεια*, γ 278). Αρχαιότερη θεωρείται η λατρεία στο ύψωμα του ιερού της Αθηνάς, το οποίο διαμορφώθηκε δίπλα σε ένα προγενέστερο τέμενος με περίβολο από ογκολίθους. Το τέμενος αυτό θεωρείται ότι συνδέεται με τη λατρεία τοπικού ήρωος, πριν να επιβληθεί ως επίσημη η θρησκεία του δωδεκαθέου. Ο ήρωας έχει προταθεί ότι είναι ο Φρόντις, ο πηδαλιούχος του πλοίου του Μενελάου κατά το ταξίδι της επιστροφής από την Τροία, ο οποίος σύμφωνα με τον Όμηρο πέθανε και τάφηκε στο Σούνιο (*Οδύσσεια*, γ 276-285).

Το ιερό του Ποσειδώνα καταλαμβάνει το υψηλότερο σημείο του ακρωτηρίου. Στην υπόλοιπη τειχισμένη περιοχή εκτείνεται ένα από τα πολίσματα, ίσως το σπουδαιότερο, του δήμου των Σουνιέων. Η έκταση του πολιτισματος στις διάφορες χρονικές περιόδους δεν είναι γνωστή, καθώς για να διαπιστωθεί απαιτείται μεγάλης

6. W. Dörpfeld, "Der Tempel von Sounion", *AM IX*, 1884, 324-337.

7. *ΠΑΕ* 1897, 16-18, 1898, 13-14, 92-93, 1899, 12-3, 98, 1900, 13, 51, 1903, 13-14, 1904, 18, - 1906, 49, 85-86, - 1907, 61, 102, - 1908, 3, - 1909, 61, 117-118, *ΑΕ* 1912, 266, - 39, - 1900, 113-150, - 55, 1917, 168-213. Για την πιο πρόσφατη ανασκαφή, Β.Χ. Πετράκος, *ΠΑΕ* 1994, 229-230.

κλίμακας ανασκαφή. Όμως, από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς στο πλαίσιο του έργου προκύπτει ότι η τελική φάση του ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια. Η έκτασή του και τα ευρήματα δείχνουν ότι δεν επρόκειτο απλώς για τον χώρο διαμονής της στρατιωτικής φρουράς. Πάνω από 100 νομίσματα διαφόρων περιόδων και προελεύσεως φανερώνουν έναν κοσμοπολίτικο αέρα που προφανώς σχετίζεται με το λιμάνι που βρισκόταν στον αμμώδη όρμο ακριβώς προς Β. Στην είσοδο του λιμένας, που ήταν εμπορικός σταθμός, είχαν διαμορφωθεί τουλάχιστον δύο νεώσοικοι,⁸ όπου φυλάσσονταν ετοιμοπόλεμα δύο πολεμικά πλοία.

Μετά τις ανασκαφές του Στάν, η προσοχή της Ελληνικής Πολιτείας επικεντρώθηκε, όταν οι συνθήκες της ιστορίας της το επέτρεπαν, στο επιφανέστερο μνημείο, το ναό του Ποσειδώνα. Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες στο ναό είχαν πραγματοποιηθεί το 1880⁹ πριν από την έναρξη των ανασκαφών και κατά την διάρκεια τους (1898-1900), αποκαθιστώντας την κάτοψη του ναού στις αρχικές της διαστάσεις και τη νότια παραστάδα του προνάου.¹⁰ Η σημερινή εικόνα του ναού συμπληρώθηκε την δεκαετία του 1950 με την ανέγερση τεσσάρων κιόνων στην βόρεια πλευρά με υπεύθυνο των εργασιών τον Αναστάσιο Ορλάνδο.¹¹ Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ανεγέρθηκε το τουριστικό περίπτερο από τον Οργανισμό Τουρισμού.¹² Στα χρόνια αυτά πρέπει να διαμορφώθηκε και ο δρομίσκος ανόδου στο ναό, ο οποίος κατά περιόδους επιστρωνόταν πρόχειρα με λίθους από την γύρω περιοχή. Με το πέρασμα των χρόνων τα υπόλοιπα οικοδομικά κατάλοιπα περιέπεσαν στην αφάνεια, με αποτέλεσμα να μην γίνεται αντιληπτός ακόμα και από τον υποψιασμένο επισκέπτη ο ρόλος και η σημασία του Σούνιου και να φαίνεται σαν ιδιορρυθμία των Αθηναίων η ανέγερση ενός μεγαλειώδους ναού στην εσχατιά της Αττικής γης.

Η νέα διαδρομή για την άνοδο στο φρούριο και το ιερό του Ποσειδώνα (Πίν. 1.Α1) αρχίζει από το τελικό επίπεδο που προσεγγίζουν τα οχήματα, με δύο σκέλη. Το ένα από αυτά επιτρέπει την πρόσβαση σε ανθρώπους με κινητικά προβλήματα και παρακολουθώντας κατά ένα τμήμα του το χείλος του κρημνού εισάγει τον επισκέπτη στον ανήμερο χαρακτήρα του τοπίου και του Αιγαίου πελάγους. Η δια-

8. K. Baika, "Sounion", σε D. Blackman, B. Rankov (επιμ.), *Shipshefts of the Ancient Mediterranean*. Cambridge 2013, 525-534.

9. ΠΑΕ 1880, 13-15. Ε. Ανδρικού, «Περί του ναού του Ποσειδώνα εις άκραν Σούνιον». *Συνέδριον ΔΕΑΜ* «Περί των Αρχαιοτήτων ιδίως». Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων. Αθήνα 22-24 Οκτωβρίου 2014 (υπό έκδοση).

10. ΠΑΕ 1898, 92, 1899, 18, 1900, 13, 52, 1902, 18, 1903, 14, - 1908, 63.

11. Α.Κ. Ορλάνδου, «Αναστήλωσις και Συντήρησις μνημείων», ΠΑΕ 1959, 240, πίν. 186. Αλ. Στρατής, «Ναός Ποσειδώνα στο Σούνιο: η πορεία του ναού στον 20ο αιώνα – προοπτικές», *Πρακτικά ΙΔ' ΕΣΝΑ*, Καλύβια Θορικού Αττικής 6-9 Οκτωβρίου 2011, Καλύβια Θορικού Αττικής 2013, 509-511.

12. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (ΠΥΡΣΟΣ 1933), τόμος ΚΒ', λήμμα *Σούνιον*.

δρομή ανόδου διερχόμενη από το φυλάκιο – εκδοτήριο εισιτηρίων απολήγει στο εσωτερικό του τείχους σε εξέδρα (Πίν. 1.Α3), από όπου προσφέρεται πανοραμική θέα προς το ιερό (περίβολος τεμένους, πρόπυλο, ναός), το αποκαλυφθέν μέρος του οικισμού και το Α σκέλος του τείχους. Στην εξέδρα μπορούν να προσεγγίσουν άνθρωποι με κινητικά προβλήματα, διότι η κλίση του εδάφους είναι ήπια και η διαμόρφωση δεν απαιτούσε μη αναστρέψιμη αλλοίωση του εδάφους και του περιβάλλοντος. Από το σημείο αυτό η διαδρομή διακλαδίζεται προς Ν οδηγώντας στο ιερό (Πίν. 1.Α2) και εν συνεχεία στο δυτικό άκρο του οικισμού, και προς Β, παρακολουθώντας το ΒΑ σκέλος του τείχους (Πίν. 1.Β), στρέφοντας στη συνέχεια προς τον οικισμό τον οποίο διασχίζει ακολουθώντας τον αρχαίο δρόμο (Πίν. 1.Β) και καταλήγει στους νεωσοίκους. Στις ενδιάμεσα διαμορφωμένες στάσεις ο επισκέπτης μπορεί να λάβει πληροφορίες για τα μνημεία από τις ενημερωτικές πινακίδες και να ξεκουρασθεί στα καθιστικά, τα οποία έχουν τοποθετηθεί και σε άλλα σημεία του ιερού και των διαδρομών (Πίν. 1.Β). Η κύρια διαδρομή ανόδου επιστρώθηκε με μίγμα τεχνητού λίθου και οι διαδρομές εντός των τειχών με μίγμα ενισχυμένου χώματος σε χρωματισμούς που επελέγησαν μετά από δοκιμές, ώστε να εναρμονίζονται με τα φυσικά χρώματα του περιβάλλοντος. Για την διαδρομή που συμπίπτει με τον αρχαίο δρόμο του οικισμού επελέγη μια κατασκευή από δοκίδες corten και ενισχυμένο χώμα, ώστε αυτή αφ' ενός μεν να διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες αφ' ετέρου δε να δίνει την δυνατότητα στον επισκέπτη να βλέπει στο εσωτερικό των οικιών. Για τα μίγματα επιστρώσεως χρησιμοποιήθηκε το χώμα που είχε σωρευθεί σε μικρούς λοφίσκους κατά την διάρκεια των ανασκαφών του Στάη.

Το φυλάκιο – εκδοτήριο (Πίν. 1.Β) επεκτάθηκε ώστε να είναι λειτουργικό τόσο για τον επισκέπτη, όσο και για τον εργαζόμενο, ενώ ένα φυλάκιο τύπου σκοπιά τοποθετήθηκε εντός του ιερού (Πίν. 1.Α2) και δεύτερο στο μέσον του φρουρίου, προκειμένου να εποπτεύεται ο χώρος. Για την ασφάλεια των αρχαιοτήτων και των επισκεπτών περιστοιχίστηκαν εκ νέου τα μνημεία (ναός, στοές, τείχος) του ιερού.

Των εργασιών προηγήθηκε η κοπή των θάμνων, ο ανασκαφικός καθαρισμός του τείχους, των κτισμάτων του προπύλου και των στοών του ιερού και του τμήματος του οικισμού που είχε ανασκάψει ο Στάης. Αποκαλύφθηκε η όψη του τείχους αμέσως νότια του σιτοβολείου με την κατεδάφιση της παλαιάς αποθήκης που ήταν προσκτισμένη σε αυτό. Τον καθαρισμό ακολούθησε η λεπτομερής τεκμηρίωση των αρχιτεκτονημάτων με φωτογράφιση και ακριβή σχεδιαστική αποτύπωση. Επιπλέον, για το ναό του Ποσειδώνα εκπονήθηκε η γεωμετρική αποτύπωσή του (παραγωγή τρισδιάστατου μοντέλου, ορθοφωτογραφία κάτοψης και όψεων του ανδρήρου) με τοπογραφικές και φωτογραμμικές μεθόδους και τρισδιάστατη σάρωση με επίγειο σαρωτή και πραγματοποιήθηκε γεωφυσική διερεύνηση για τον εντοπισμό και αποτύπωση πεπερασμένων δομών κάτω από αυτόν. Τα αρχιτεκτονικά μέλη από το ναό και τα άλλα κτήρια του ιερού καταγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν

και τακτοποιήθηκαν. Τα κινητά ευρήματα από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς συντηρήθηκαν και μελετώνται.

Τα σημαντικότερα στοιχεία που προέκυψαν αφορούν στο ΒΑ σκέλος του τείχους και στον οικισμό. Στο τείχος αποκαλύφθηκαν πλήρως οι δύο κλίμακες ανόδου (παρά τους πύργους IV και V) που προφανώς κατέληγαν στην επιφάνεια του λιθόκτιστου τμήματος. Επίσης, μεταξύ των πύργων VI και VII δάπεδο με βάσεις στηλών. Αρμολογήθηκε η εσωτερική όψη του τείχους που είναι κτισμένη με μικρούς λίθους συγκρίνοντας με τους μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους της εξωτερικής όψεως.

Ο οικισμός διαπιστώθηκε ότι αποτελείται από ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα διαστάσεων 30X30 μ., τα οποία περιελάμβαναν 4 οικίες, με κάτοψη παρόμοια με αυτή που είναι γνωστή για τις οικίες ελληνιστικών χρόνων: κεντρική ορθογώνια πλακόστρωτη αυλή, ανάπτυξη δωματίων και αποθηκών στις τρεις πλευρές, καταστήματα εκατέρωθεν της εισόδου.¹³ Χαρακτηριστική είναι η πλακόστρωτη αυλή οικίας με αγωγό που διοχετεύει τα όμβρια ύδατα στο δρόμο, και σε άλλη οικία η αποθήκη με πιθάρια. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για οικιακή λατρεία, καθώς μικρό δωμάτιο περιείχε δύο, μάλλον άτεχνα, καθιστά ειδώλια της θεάς Δήμητρας, ενώ σε άλλη οικία βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή Αθηνάς με οπές για χάλκινα προσαρτήματα υψηλής τέχνης. Προκειμένου να προστατευθούν τα οικοδομικά κατάλοιπα από περαιτέρω φθορές, οι τοίχοι των οικιών στερεώθηκαν, αρκετοί λίθοι ανατάχθηκαν στην αρχική τους θέση και έγιναν συμπληρώσεις με το κατακείμενο υλικό, με την τοποθέτησή φύλλων μολύβδου ως διαχωριστικού.

Στον χώρο του ιερού της Αθηνάς (Πίν. 2.Α) έμφαση δόθηκε στην αποκάλυψη του περιβόλου του Φρόντιος, ο οποίος αποκαταστάθηκε με την επανατοποθέτησή των μετακινημένων ογκολίθων. Τόσο ο περίβολος, όσο και οι δύο παρακείμενοι ναοί της Αθηνάς αποτυπώθηκαν με ακρίβεια. Ο χώρος περιφράχθηκε σε μήκος 625 μ. και διαδρομή από ενισχυμένο χώμα οδηγεί στο ιερό της Αθηνάς και περιτρέχει τον περίβολο του Φρόντιος. Στην είσοδο τοποθετήθηκε φυλάκιο.

Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου και συντήρηση της στοάς στο Ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα

Το ιερό της Αρτέμιδας στη Βραυρώνα (Πίν. 3. Α1) βρίσκεται στις εκβολές του Ερασίνου ποταμού σε μια περιοχή που αποτελεί σήμερα εκτεταμένο υδροβιότοπο. Η κατοίκηση στην περιοχή ανάγεται στα προϊστορικά χρόνια, αλλά η αρχή της

13. Y. Grandjean, «La maison grecque du Ve au IVe siècle: tradition et innovation,» σε P. Carlier (ed.), *Le IVe siècle: Approches historiographiques* 1996, 293-313.

λατρείας τοποθετείται στη γεωμετρική περίοδο από τον 9ο αι. π.Χ. Περίοδο ακμής γνώρισε το ιερό ήδη στον 7ο αι. π.Χ. Τον 6ο αι π.Χ. οικοδομήθηκε ο ναός της Αρτέμιδος που ήταν το κύριο κτήριο του ιερού, ενώ η στοά, το πιο προβεβλημένο σήμερα μνημείο, οικοδομήθηκε το 420 π.Χ. Το ιερό ήταν προσιτό από λίθινη γέφυρα πάνω από τον Ερασίνο. Εγκαταλείφθηκε τον 3ο αι. π.Χ. για αδιευκρίνιστους λόγους. Πιθανώς σε αυτό συνέβαλε η άνοδος του υδροφόρου ορίζοντα με αποτέλεσμα πλημμυρικά φαινόμενα.

Η Αρτεμις λατρευόταν με την υπόστασή της ως προστάτιδας του γάμου, του τοκετού, των γυναικών και των παιδών, η οποία προφανώς συνδέεται με την παλαιότερη λατρεία τοπικής ηρωίδος. Τη σύνδεση της παλαιότερης λατρείας με τη νεότερη της Αρτέμιδος του δωδεκαθέου αποκαθιστά ο μύθος, όπως τον γνωρίζουμε από τον Ευριπίδη στην τραγωδία του *Ιφιγένεια εν Ταύροις*. Σύμφωνα με αυτόν, η Ιφιγένεια και ο Ορέστης ίδρυσαν εκεί το ιερό μεταφέροντας το ξόανο της θεάς από την Ταυρική (Κριμαία).

Το ιερό ανασκάφηκε από τον Ιωάννη Παπαδημητρίου την περίοδο 1945 - 1962.¹⁴ Οι συνθήκες ήταν αντίξοες λόγω των υδάτων και οδήγησαν τον ανασκαφέα στην εγκατάσταση συστήματος απαντήσεώς τους. Από τα κατακείμενα αρχιτεκτονικά μέλη αναστηλώθηκε από τον αρχιτέκτονα καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα μέρος της στοάς,¹⁵ στην οποία φιλοξενούνταν οι πιστοί κατά την τέλεση των εορτών. Η πληθώρα και η σπουδαιότητα των κινητών ευρημάτων, κυρίως αναθημάτων (μαρμάρινα αγάλματα και ανάγλυφα, πήλινα ειδώλια και αγγεία, ξύλινα ειδώλια και σκεύη, σφραγιδόλιθοι) οδήγησαν στη γρήγορη ανέγερση του Μουσείου για την προστασία και προβολή τους.

Στο πλαίσιο του έργου ΕΣΠΑ αποφασίσθηκε η κατάργηση της εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο απευθείας από τον επαρχιακό δρόμο, λόγω επικινδυνότητας, αν και από αυτή την πλευρά προσέγγιζαν οι άνθρωποι το ιερό στην αρχαιότητα. Ο χώρος είναι πλέον προσιτός από την πλευρά του Μουσείου, η σύνδεση με το οποίο αποκαταστάθηκε και αποτελεί έναν σύντομο μήκους 250 μ. περίπατο στην παρυφή του υγροβιότοπου (Πίν. 3.Α1). Διαμορφώθηκε νέα είσοδος στον χώρο (Πίν. 3.Α3), κατασκευάστηκε φυλάκιο τύπου σκοπιά και πλακόστρωτη στάση με καθιστικά και ενημερωτική πινακίδα (Πίν. 3.Β2). Παρακείμενη πετρόκτιση παλαιά αποθήκη μετατράπηκε σε κυλικείο. Στην ανατολική πλευρά ανοίχθηκε βοηθητική είσοδος προς εξυπηρέτηση των αναγκών για τη συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου.

14. ΠΑΕ 1945-48, 81-90, 1949, 75-90, 1950, 173-187, 1955, 118-120, 1956, 73-89, 1957, 42-47, 1959, 18-20, Έργον 1960, 21-30, 1961, 20-37, 1962, 25-39.

15. Χ. Μπούρας, *Η Αναστίλωση της Στοάς της Βραυρώνας*, Αθήναι 1967.

Με τις διακλαδιζόμενες διαδρομές περινήσεως, όλοι οι επισκέπτες, με ή χωρίς κινητικά προβλήματα, προσεγγίζουν τις στοές, το ναό της Αρτέμιδας και την ιερή πηγή, καθώς και το κενήρειο, δηλαδή τον τάφο της Ιφιγένειας, σε σπήλαιο στα βραχώδη πρανή, όπου μετά την κατακρήμνιση της οροφής του οικοδομήθηκαν ένας μικρός ναός και ένα μεγαρόσχημο κτίσμα, επονομαζόμενα αντίστοιχα «Ηρώ της Ιφιγένειας» και «Ιερά Οικία». Η αρχική διαδρομή στα ανατολικά επιστρώθηκε με τεχνητό λίθο. Με μεταλλικά στοιχεία γεφυρώνονται διακριτικά δύο σημεία του χώρου, ώστε να καταστεί δυνατή η κυκλική κίνηση. Για την περιήγηση στη μεγάλη στοά, αλλά και στη βόρεια στοά κατασκευάστηκε εσαχαρωτός μεταλλικός διάδρομος από γαλβανισμένο χάλυβα (Πίν. 3.Β1), λύση που συνδυάζει περισσότερα πλεονεκτήματα, διότι επιτρέπει τη διέλευση των επισκεπτών πάνω από τα αρχαία κατώφλια, δεν επηρεάζεται από την άνοδο της στάθμης των υδάτων, ενσωματώνεται οπτικά στο περιβάλλον, καθώς καλύπτεται από τη χλόη, και είναι άμεσα αναστρέψιμη επέμβαση. Στη δυτική περιοχή, η οποία βρίσκεται κάτω από τη στάθμη των υδάτων για μακρότερο χρόνο ετησίως και δεν περιλαμβάνει αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η διαδρομή επιστρώθηκε με έτοιμο μίγμα με υψηλό πορώδες. Σε υπάρχον πλάτωμα στα δυτικά διαμορφώθηκε μία ακόμα στάση με πανοραμική θέα προς τα ιερά.

Μείζων υπήρξε η επέμβαση στη ΒΑ γωνία της στοάς (Πίν. 3.Β3). Το μαρμάρινο κιονόκρανο του γωνιακού κίονα απομακρύνθηκε και αντικαταστάθηκε με αντίγραφο. Το αρχαίο κιονόκρανο επανασυγκολλήθηκε και φυλάσσεται στο Μουσείο. Ομοίως, αποκαταστάθηκε ο ανώτερος σπόνδυλος του ίδιου κίονα, καθώς ο ευπαθής ψαμμιτικός λίθος παρουσίασε έντονη διάβρωση.¹⁶ Επίπονη υπήρξε η διαδικασία για τη συντήρηση (άρση ετοιμορροπίας, αφαλάτωση, αποστείρωση, στερέωση και μόνωση των άνω επιφανειών των υψηλών βάθρων με φύλλο μολύβδου) 38 βάθρων στη μεγάλη στοά, τα οποία στήριζαν τα γλυπτά αφιερώματα (αγαλμάτια άρκτων και ανάγλυφα) των πιστών. Στον τομέα αυτό σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του Κέντρου Λίθου του ΥΠΠΟ, με διακριτό υποέργο με εύθυνη της χημικού Δρ. Κ. Κουζέλη. Επιπλέον, έγινε προσπάθεια να ανασχεθεί η βλάστηση περιμετρικά των βάθρων με αντικατάσταση του χώματος με χαλαζιακό χαλίκι και κατασκευάστηκαν γύψινα αντίγραφα των ενεπίγραφων επιφανειών των βάθρων. Τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ταξινομήθηκαν και αρκετά τοποθετήθηκαν σε νέο στέγαστρο στη δυτική παρυφή του αρχαιολογικού χώρου.

Η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της περιοχής ως υδροβιότοπου επέβαλε να συντηρηθεί και να ενισχυθεί το υπάρχον αντλητικό σύστημα και το δίκτυο αποχετεύσεως

16. Πολύτιμη υπήρξε η συνδρομή του καθηγητή Χαρ. Μπούρα και της επίτιμης Δ/τριας της ΥΣΜΑ κ. Μαρίας Ιωαννίδου, πολιτικού μηχανικού.

του χώρου.¹⁷ Για το σκοπό αυτό αναβαθμίσθηκε το δίκτυο ηλεκτροδοτήσεως. Κατά τη διάνοιξη με ανασκαφική μέθοδο ενός φρέατος παρά την ιερή κρήνη αποκαλύφθηκαν 107 ξύλινα αντικείμενα (προτομή κόρης, αγγεία, κατύματα, δηλαδή σόλες υποδημάτων, επενδύσεις αντικειμένων κ.λπ.) που διατηρήθηκαν ακριβώς χάρις στο ελώδες περιβάλλον και απασχόλησαν ευρέως τον τύπο τον Οκτώβριο 2011. Παρόμοια ξύλινα ευρήματα από την παλαιά ανασκαφή εκτίθενται στο Μουσείο. Η Εφορεία συνεργάζεται με το ΑΤΕΙ Αθηνών προκειμένου να προσδιορισθεί και να εφαρμοσθεί η βέλτιστη μέθοδος για τη συντήρησή τους.¹⁸

Τέλος, ανακαινίσθηκαν δύο ακόμα παλαιά πετρόκτιστα κτίσματα για να εξυπηρετήσουν αποθηκευτικές ή άλλες λειτουργικές ανάγκες του αρχαιολογικού χώρου, τοποθετήθηκε κιγκλίδωμα ασφαλείας στη λίθινη κλίμακα ανόδου προς το βυζαντινό ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου, φυτεύθηκαν αρωματικά φυτά και θάμνοι και κλαδεύθηκαν στο 1/3 του ύψους τους οι ευκάλυπτοι που είχαν φυτευθεί μετά την ανασκαφή, καθώς ήταν επισφαλείς για τα μνημεία και τους ανθρώπους.

Τα αποτελέσματα των εργασιών στους αρχαιολογικούς χώρους του Σουνίου και της Βραυρώνας παρουσιάστηκαν σε δύο καλαίσθητα δίγλωσσα τευχίδια καθώς και σε τευχίδια σε γραφή Braille (Πίν. 2.Β) και ευελπιστούμε ότι θα ικανοποιήσουν τους επισκέπτες, Έλληνες και αλλοδαπούς.

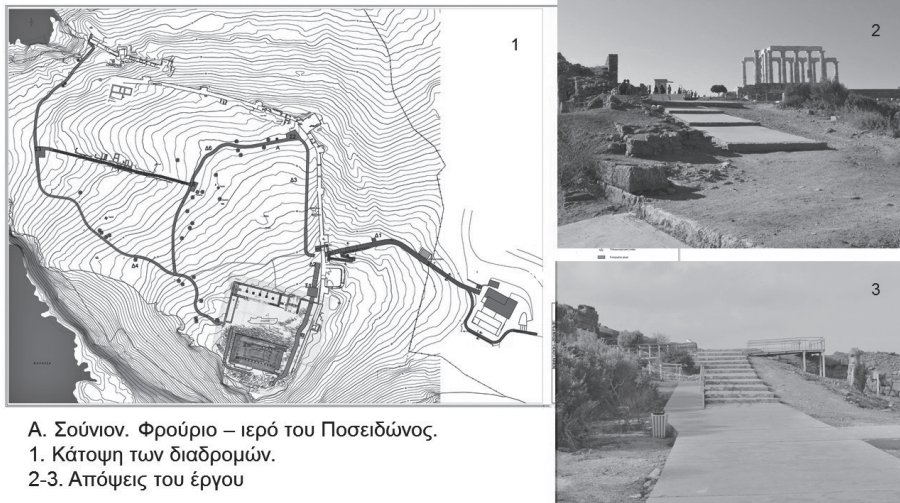
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- B.A. Barletta, *The Sanctuary of Athena at Sounion*. Princeton 2014.
 Κ. Δαβάρης, *Σούνιον: αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα 1974.
 A. Delivorrias, "Poseidon-Tempel auf Kap Sunion. Neue Fragmente der Friesdekoration." *AM* 84, 1969, 127-142.
 G.I. Despinis, "Athena Sunias – Eine Vermutung". *AA* 1999, 173 – 183.
 Π. Θέμελης, *Σούνιον – Θεοικός*. Αθήνα 1970.
 Ζ. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη, «Αναθήματα από τα ιερά του Σουνίου: πύλινα πλακίδια από τους αποθέτες των ιερών της Αθηνάς και του Ποσειδώνας», σε Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή περίοδο*. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη. Αθήνα 2014, 91-106.
 Ζ. Theodoropoulou-Polychroniadis, *Sounion revisited: the sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*. Oxford 2015.
 H. Lauter, "Das teichos von Sounion." Marburger Winckelmann-Programm 1988. *Attische Forschungen* 3, 1989, 11-33.

17. Η μελέτη των Β. Λαμπρόπουλου (καθηγητή ΤΕΙ Αθίνης), Μ. Κάπτου, Αλ. Σαπουντζάκη (συντηρητές), «Η στοά της Βραυρωνίας Αρτέμιδος. Μορφές διάβρωσης και προτάσεις προστασίας» συνέβαλε στις σχετικές εργασίες.

18. Στη συντηρήτρια της Εφορείας Εύη Παπαθωμά έχει ανατεθεί το πρόγραμμα συντηρήσεως των ξύλινων ευρημάτων.

- Iph. Leventi, "Der Fries des Poseidon-Tempels in Sounion". *Antike Plastik* 30, 2008, 1-54.
- Iph. Leventi, *Interpretations of the Ionic Frieze of the Temple of Poseidon at Sounion*. Oxford 2009.
- Φ. Μαλλούχου-Τυφάνο, *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην νεότερη Ελλάδα (1834-1939)*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 176, 1998.
- S. Meletzis, *The Temple of Poseidon on Cape Sounion*. Athens 1972.
- H. Mussche, "Note sur les fortifications de Sounion." *BCH* 88, 1964, 423-432.
- A.K. Ορλάνδου, «Το Αέτωμα του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος», *ΑΔ* 1915, 1-27.
- A.K. Ορλάνδου, «Του εν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος τοίχοι και οροφή», *ΑΕ* 1917, 213-226.
- Μ. Σαλλιώρα-Οικονομάκου, *Ο αρχαίος δήμος του Σουνίου*. Αθήνα 2004.
- U. Sinn, "Sunion. Das befestigte Heiligtum der Athena und des Poseidon an der "heiligen Landspitze Attikas", *AW* 23, 1992, 175-190.
- B. Στάης, «Το Σούνιον και οι ναοί Ποσειδώνος και Αθηνάς». Αθήναι 1920, 10-40.
- Ιερό Αρτέμιδος Βραυρωνίας - Ενδεικτική βιβλιογραφία
- I. Αντωνίου, *Βραυρών. Συμβολή στην ιστορία του Ιερού*, Αθήνα 1991.
- G.I. Despinis, "Il rilievo votivo di Aristonike ad Artemis Brauronia" σε Br. Gentili, Fr. Perusino (επιμ.), *Le Orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide*. Pisa, 2002, 153-165.
- G.I. Despinis, "Der Dionysos-Altar in Brauron", *JdI* 119, 2004, 41-65.
- G.I. Despinis, "Iphigeneia und Orestes. Vorschläge zur Interpretation zweier Skulpturenfunde aus Brauron", *AM* 120, 2005, 241-267.
- Γ.Ι. Δεσπίνης, «Μαρμάρινες Πλαγγόνες» σε Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. 100 χρόνια από την ίδρυση του Μουσείου Γουλανδρή*. Αθήνα 2006, 219-224.
- Γ.Ι. Δεσπίνης, «Αγαλμάτιο Άρτεμις από τη Βραυρώνα» σε Ν. Καλτσάς – Γ. Δεσπίνης (επιμ.), *ΠΡΑΞΙΠΤΕΛΗΣ, ΥΠΠΟ, ΕΑΜ* 25 Ιουλίου – 31 Οκτωβρίου 2007. Αθήνα 2007, 144-145 (αρ.38).
- Γ.Ι. Δεσπίνης, *Άρτεμις Βραυρωνία. Λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την ακρόπολη της Αθήνας*. Αθήνα 2010.
- Π. Θέμελης, «Βραυρών. Η στοά των άρκτων». *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Θορικού* 1986, 225-237.
- P. Themelis, "Contribution to the topography of the sanctuary at Brauron" σε Br. Gentili, Fr. Perusino (επιμ.), *Le Orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide*. Pisa, 2002, 103-116.
- Χ. Μπούρας, *Η Αναστήλωση της Στοάς της Βραυρώνας*. Αθήναι 1967.
- L.G. Kahil, "La déesse Artemis: Mythologie et iconographie" σε J.N. Coldstream, M.A. R. Colledge (επιμ.), *Greece and Italy in the Classical World*. Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London, 3-9 September 1978. London 1979, 73-87.
- L.G. Kahil, "La cratéristique d'Artemis et le Brauronion Acropole", *Hesperia* 50, 1981, 253-263.
- L.G. Kahil, "Mythological Repertoire of Brauron" σε W.G. Moon (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*. Madison 1983, 231-244.
- I.Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τόμος 5, 27-29, 196-198.
- I. Κοντής, «Άρτεμις Βραυρωνία», *ΑΔ* 22, 1967, Μελέτες, 156-206.
- V. Mitsopoulos-Leon, "Tonstatuen im Heiligtum der Artemis von Brauron" σε Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Έπαινος Ι.Κ. Παπαδημητρίου*. Αθήνα 1997, 357-378.

Α. Σούνιον. Φρούριο – ιερό του Ποσειδώνος.
1. Κάτοψη των διαδρομών.
2-3. Απόψεις του έργου

Πίν. 1Α

Β. Σούνιον. Φρούριο. Απόψεις του έργου.

Η διαδρομή κατά μήκος του ΒΑ σκέλους του τείχους.

Η διαδρομή κατά μήκος του αρχαίου δρόμου του οικισμού

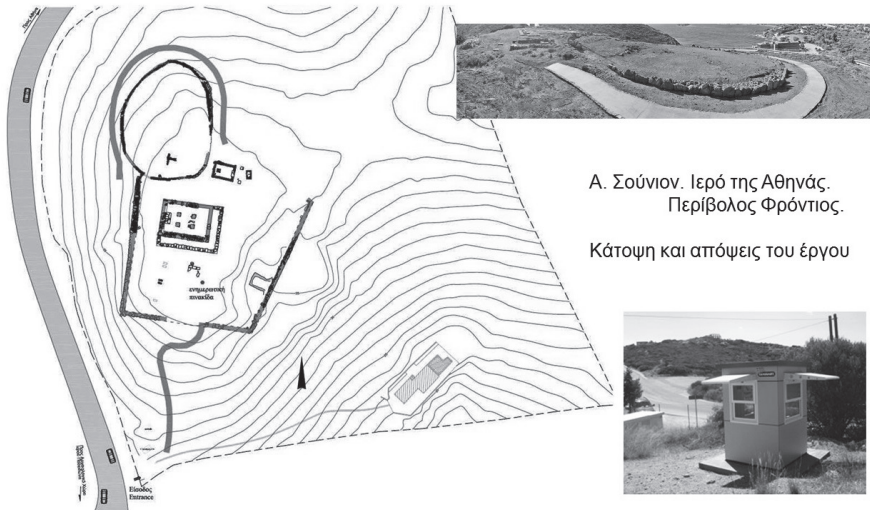

Στάση αναπαύσεως – ενημερώσεως.

Το φυλάκιο - εκδοτήριο στην είσοδο του χώρου

Πίν. 1Β

Α. Σούνιον. Ιερό της Αθηνάς.
Περίβολος Φρόντιος.

Κάτοψη και απόψεις του έργου

Πιν. 2Α

Β. Προβολή του έργου

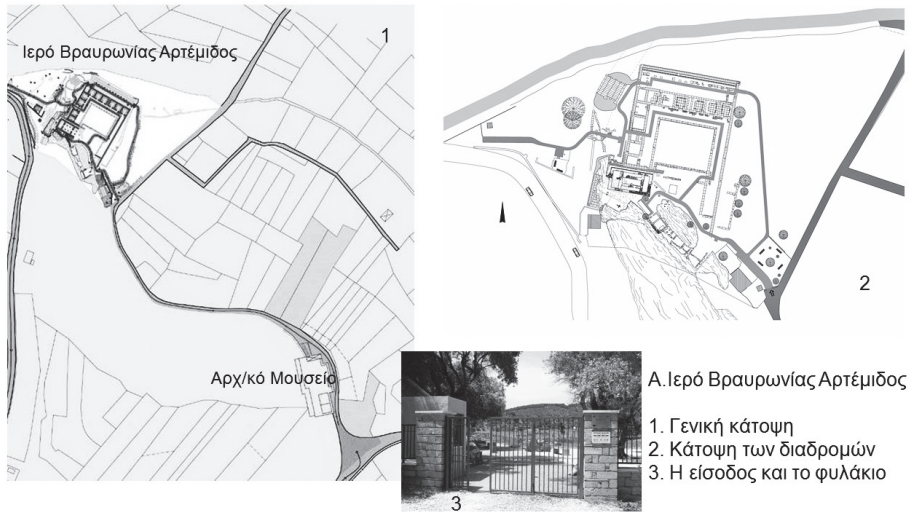
Φυλλάδια σε κώδικα Braille

Πληροφορικά φυλλάδια για τα έργα

Ενημερωτικές πινακίδες στους
αρχαιολογικούς χώρους

εμπροσθόφυλλο οπισθόφυλλο

Πιν. 2Β

Α. Ιερό Βραυρωνίας Αρτέμιδος

1. Γενική κάτοψη
2. Κάτοψη των διαδρομών
3. Η είσοδος και το φυλάκιο

Πιν. 3Α

1

2

3

Β. Ιερό Βραυρωνίας Αρτέμιδος

- 1 -2. Απόψεις του έργου
3. Αποκατάσταση ΒΑ κίονος της στοάς.

Πιν. 3Β